

Бондарець О. В.



### ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ СПІЛЬНОСТЕЙ

Культура людського світу у своїх конкретних виявах характеризується надзвичайною різноманітністю. З цього й випливає уявлення про культурно-історичні спільності (КІС).

Виникнення КІС — узагальнений підсумок поєднання природно-кліматичних, економічних, соціальних, етнічних, культурних і міжнародних факторів.

КІС відомі уже в неолітичну епоху (наприклад, спільності лінійно-стрічкової кераміки, дніпро-донецька, ямково-гребінцевої кераміки). Окремі культури виразніше простежуються в КІС мідного віку. Так, у трипільсько-кукутенській спільності наявність окремих культур припускається не пізніше етапу В. Останні КІС становить населення багатьох сучасних країн.

Загальною економічною основою формування КІС було поширення й утвердження відтворюючого господарства в південних і в частини західних племен України (відтворююче господарство почало домінувати тут з мідного віку) та прогресивний розвиток привласнюючого господарства в племен інших районів.

Зближення культур, які мали різне коріння і виникли в різних областях, обумовлено цілим рядом факторів. Розглянемо ті з них, які привели до об'єднання більшості пам'яток і культур

неоліту — бронзового віку України в КІС, оскільки саме розвиток КІС, а не окремих культур, визначив прогрес у дану добу. М. Я. Мерперт до таких факторів відносив близькі природні та історичні умови, рівність господарського й суспільного рівня, активізацію багатосторонніх зв'язків і пересування населення, поширення пересувних форм скотарства і розподілу металу<sup>1</sup>. На думку В. Ф. Генінга, основною рушійною силою процесу формування був розвиток пересувних форм скотарського господарства<sup>2</sup>.

Шляхи виникнення КІС були різними. В одних випадках КІС формуються в результаті конвергентного розвитку і зближення первісно різних культур. Початком процесу формування було поширення на величезних територіях культур, які мали спільне походження і первісно спільну та вужчу територію, тобто практично поширення однієї культури. В інших випадках переважна більшість археологічних культур (АК) формувалася в результаті більш глибоких перетворень, які відбулись в спільних для значних територій рисах економічного, суспільного і духовного життя, змін цілих регіонів, отже, не з однієї, а з кількох більш ранніх культур. Основною рушійною силою цього процесу в його діалектичній єдності є, з одного боку, внутрішня консолідація окремих груп населення, обумовлена розвитком економіки місцевого населення і необхідністю створення постійної політичної організації — союзів племен; і з другого боку — диференціація, розподіл, відрубність окремих спільностей із зберіганням традиційних зв'язків між певними сусідніми групами населення всередині великої географічно досить незалежної області. Зберігання цих зв'язків було обумовлено, в першу чергу, розвитком близьких форм господарсько-побутового устрою в кожній з відокремлених АК.

На процесах культурогенезу відбивались екологічні стреси, економічні перепади, імперативи соціального середовища, міграції і колонізація, військово-політична ситуація та торговельно-обмінні зв'язки<sup>3</sup>. Два з трьох піків оптимізації культурогенетичних процесів, виділених В. М. Массоном, припадають на період, який ми нині розглядаємо. В ранньоземлеробський час в демографічних явищах переважала колонізація, в культурній еволюції — спонтанна трансформація. Ряд причин —

<sup>1</sup> Мерперт Н. Я. Энеолит степной полосы Европейской части СССР. — Прага, 1961.

<sup>2</sup> Генинг В. Ф. Этническая история Западного Приуралья на рубеже нашей эры. — М., 1988. — С. 215.

<sup>3</sup> Массон В. М. Исторический процесс и ритмы культурогенеза // Северо-Западное Причерноморье: ритмы культурогенеза: Тез. докл. семинара. — Одесса, 1992. — С. 3.

від внутрішніх з порушенням гомеостазису до зовнішніх, пов'язаних з міграційними процесами — привів до порівняно швидкої дезінтеграції із появою синтетичних культурних комплексів. Друга загальна тенденція прогресивного розвитку досягла піку в XVII—XIV ст. до н.е. В умовах міграцій значну роль відігравали процеси асиміляції. Взаємодія та взаємовплив були визначальними факторами культурного процесу<sup>4</sup>. В процесі інтеграції, крім, звичайно, міграційного фактора, велике значення мали ремінісценції інтеграційних процесів попередніх періодів. У кожній конкретній частині культурно-історичної області (КІО) інтеграційні фактори поєднувались з місцевими особливостями. Специфіка АК, що входили до складу КІС, обумовлена шляхами формування, особливостями розвитку, відмінностями природних умов, ремінісценціями місцевих традицій, різними системами домінуючих зв'язків. Співвідношення цих АК і ступінь їхніх взаємин змінювались і на різних територіях і в різні періоди розвитку.

Вагомий внесок у розуміння процесу розселення давнього населення вносить вивчення ландшафтного пристосування пам'яток, геоморфологічне обстеження районів їх концентрації, визначення пристосування пам'яток до основних форм рельєфу та інших елементів ландшафту, оскільки природні фактори істотно впливають на кліматичні умови, що в свою чергу позначається на формуванні господарських систем, їхній продуктивності, системі розселення, чисельності та густоти населення.

Освоюючи нові території, групи населення вибирали ландшафти, які, з одного боку, найбільшою мірою відповідають потребам їхнього господарства, а з іншого — культурним традиціям тієї етнічної спільності, до якої вони належали.

Найраніше КІС виникли та інтенсивно розвивались у лісостепу та степу.

Важлива риса ряду КІС — розташування населення в кількох природно-географічних зонах: у зоні лісів та лісостепу (наприклад, КІС ямково-гребінцевої кераміки на ранньому і середньому етапах займає лісостеп і Полісся; тшинецько-комарівська КІС розташовувалась у лісах Польщі, Поліссі і лісостепу Правобережної України) чи лісостепу та степу (так, трипільсько-кукутенська КІС містилась переважно в лісостепу з виходом у степ та Полісся; ямна, катакомбна, сабатинівська та зрубна — в основному, в степу з виходом у лісостеп).

<sup>4</sup> Массон В. М. Исторический процесс и ритмы культурогенеза // Северо-Западное Причерноморье: ритмы культурогенеза: Тез. докл. семинара.— Одесса, 1992.— С. 3—5.

Три основні ландшафтні смуги Східної Європи — лісова, лісостепова та степова — склалися в неолітичний час. Але правильніше твердити про чітке розмежування лісової (до складу якої входив слабо виражений лісостеп) і степової смуг.

На території України в геологічній будові, кліматі, ґрунтах, рослинності ознаки переходу однієї фізико-географічної зони в іншу виражені дуже слабо<sup>5</sup>. В силу історично складних обставин територія південної лісостепової та степової України відрізнялась вельми незначною заселеністю і антропогенний фактор майже не впливав на природне середовище. В I тис. до н.е. на території України лісові масиви в межиріччі Орелі та Самари, на Сіверському Дінці та його притоках займали значно більшу площу навіть порівняно з самим південним Лівобережним лісостепом. Степові простори в епоху бронзи, майже до початку субатлантичного періоду простягалися дещо північніше й досягали середньої течії Десни, де проходив кордон з лісостепом<sup>6</sup>.

Атлантичний природно-кліматичний період (6000—2500 рр. до н.е.), який відповідає неолітові, характеризується найтеплішим, порівняно з сучасним, кліматом, лише наприкінці періоду похолоднішало; переважанням вологих епох над сухими. Максимально поширюються широколистяні ліси, досягаючи аж Білого моря. В епоху неоліту почалося нове (післяпротонеолітичне) пониження рівня вод, а також формування гумусу. Суббореальний період (2500—500 рр. до н.е.), який хронологічно відповідає епосі бронзи, характеризується змінним кліматом з перевагою жарких сухих умов над зволженими. Помітне низьке стояння ґрунтових вод, рівня річок та озер<sup>7</sup>. Для ранньої бронзи характерний сухий пустинний клімат, розвіювання пісків і, в цілому, несприятливі екологічні умови. В період середньої бронзи піщані ґрунти характеризуються великою потужністю гумусового горизонту, промитістю від легко розчинних солей та карбонату, слідами діяльності ґрунтової мезофауни. Для пізньої бронзи характерна різка аридизація

<sup>5</sup> Ромашко В. А. Природно-климатические условия и хозяйственная деятельность населения пограничья Степи и Лесостепи Левобережной Украины на рубеже II—I тыс. до н.э. // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1986. — С. 120.

<sup>6</sup> Танфильев Г. И. Географические работы. — М., 1953. — С. 349—413; Берг Л. С. Климат и жизнь. — М., 1947. — С. 97—188.

<sup>7</sup> Иванов И. В. Изменение климатических условий степной зоны в голоцене (по данным палеопочвенных исследований) // Проблемы эпохи неолита степной и лесостепной зоны Восточной Европы: Тез. докл. предстоящей обл. конф. — Оренбург, 1986. — С. 20—22.

клімату, зокрема, дефляція пісків, розвіювання і поховання під еоловими наносами раніше утворених ґрунтів<sup>8</sup>.

В одних випадках в зону лісостепу проникали відносно невеликі групи пастухів-скотарів степової зони (наприклад, поширення в лісостеп ямних племен). В інших випадках у результаті міграції в лісостеп значних груп населення з більш південних територій на основі їх взаємодії з уже наявним тут населенням створювалися окремі культури великих культурно-історичних утворень (наприклад, середньодонська культура катакомбної спільності, основний масив пам'яток якої займав степову зону Східної Європи)<sup>9</sup>. В епоху пізньої бронзи фіксується і свого роду синтез степових та лісостепових культур, який досяг рівня етнічної консолідації. Наприклад, зрубна КІС, пам'ятки якої приблизно в рівній мірі поширені як в степу, так і в лісостепу. При дивовижній близькості поховального обряду, показників матеріальної культури помічається загальна своєрідність лісостепового та степового угруповань цієї спільності. Усередині ж лісостепових зрубників з'являється можливість виділення окремих археологічних культур.

Суміжною територією цих природних зон у давнину були Орельсько-Самарське межиріччя, територія середньої течії Сіверського Дінця та басейну р. Оскол. За розвинутої річкової системи природне середовище даного району свідчить про велими сприятливі умови, які дають можливість племенам пізнього бронзового віку в умовах засушливого клімату так само, як і в лісостепу, вести комплексне скотарсько-землеробське господарство. На рубежі II—I тис. до н.е. (1004—996 рр. до н.е.) в господарстві лісостепових і степових культур намічаються дві різні по суті антиподні тенденції розвитку<sup>10</sup>. Для лісової зони панівну роль у комплексному господарстві традиційно відіграє землеробство, в степу ж під впливом суворих кліматичних умов, поселених, очевидно, рядом наслідків антропогенного порядку, відбувається процес переходу до екстенсивного скотарства<sup>11</sup>.

Контакти і взаємодії масивів населення степової і лісосте-

<sup>8</sup> Васильев И. Б., Иванов И. В. Взаимосвязь человека и природной среды в Северном Прикаспии // Там само. — С. 16—20.

<sup>9</sup> Пряхин А. Д. Лесостепные массивы населения эпохи бронзы Доно-Волжского района в системе культур «степь — лесостепь» // Проблемы археологии Степной Евразии : Тез. докл. — Кемерово, 1987. — С. 88—89.

<sup>10</sup> Ромашко В. А. Природно-климатические условия и хозяйственная деятельность населения пограничья Степи и Лесостепи Левобережной Украины на рубеже II—I тыс. до н.э. // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепрпетровск, 1986. — С. 126.

<sup>11</sup> Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине I тыс. до н.э. — К., 1985. — С. 155.

пової зон в епоху бронзи мали інтенсивний характер. Так, у рамках лісостепових культур зрубної КІС, наприклад, формуються інколи міцні осередки металообробки, які постачали свою продукцію спорідненим степовим масивам.

У рамках КІС взаємодіяли, доповнюючи одна одну, різні господарські моделі, які створювали, ймовірно, єдине історичне ціле. Так, основу господарства племен дніпро-донецьких та ямково-гребінцевої кераміки становило мисливство і рибальство; лінійно-стрічкової кераміки, трипільських, зрубних, сабатинівських — землеробство і тваринництво. Залежно від конкретних умов окремі трипільські поселення мали різні господарсько-культурні типи. В Трипіллі етапу С II землеробство, мабуть, уже не переважало за своїм значенням тваринництво, а останнє базувалося на розведенні дрібної рогатої худоби. В тшинецько-комарівській спільності тваринництво переважало в тшинецьких, а землеробство — в комарівських племен.

Якщо культурна особливість масивів населення степу і лісостепу пов'язується з відмінностями географічного й економічного характеру, а специфіка окремих культур значною мірою обумовлена історичним оточенням, то нівелюючі, сполучні ознаки КІС перебувають поза прямою залежністю від подібних відмінностей. Вони породжені єдністю ритуалів, ідеологічних уявлень і дозволяють впевнено припускати не господарський, а етнічний характер спільностей<sup>12</sup>.

Кожна КІС багатоетнічна і складається з етнічно близьких між собою груп, але рівень консолідації всередині спільностей якісно різних. Поліетнічні спільності відрізняються ступенем та способом інтегрування. Багато поліетнічних спільностей приводили до виникнення ранніх держав. Більшість з них існували недовго і розпадались на свої складові, хоч і збагачувались спільним існуванням.

Антропологічний склад КІС характеризується різноманітністю і значною неоднорідністю. Процес формування антропологічного типу КІС відображає складну взаємодію різних компонентів. Неоднорідність антропологічного складу проявляється і в характеристиці серій черепів за територіальними групами. Так, дослідження складу катакомбних племен, проведені С. І. Круц, показали, що для Приазов'я, Приморського району, Криворіжжя та Середнього Придніпров'я переважаючим є мезобрахікранний варіант протоевропеїдного типу, походження якого, на думку дослідника, певно, пов'язано з хвилею пересе-

<sup>12</sup> Мерперт Н. Я., Пряхин А. Д. Срубная культурно-историческая общность эпохи бронзы Восточной Европы и лесостепи // Археология Восточно-Европейской лесостепи. — Воронеж, 1979. — С. 17.

лення нащадків неолітичних більш північних племен дніпро-донецької спільності (мезобрахікранні типи Василівки II, Дерейки, Нікольського, Капулівки). Можливо, проникнення і частини саме катакомбних племен із східних областей. Це підтверджують знахідки в катакомбних похованнях Степового Придніпров'я і Приазов'я мезобрахікранних черепів з невисоким склепінням, широким ортогнатним обличчям. В районі Нікополя-Михайлівки переважає мезокранний антропологічний тип з вузьким і середньовисоким обличчям, аналогі якого знаходять у культурі Злата і шнурової кераміки Польщі, мегалітах Швеції та ін. місцях<sup>13</sup>. Наявністю двох, як мінімум, антропологічних варіантів, які корелюються з відмінностями в поховальному обряді<sup>14</sup>, пояснювалась певний час неоднорідність антропологічного складу, а пізніше — двома хронологічними групами катакомбного населення<sup>15</sup>. Ранні — довгоголові, з порівняно вузьким та високим обличчям, мезогнатні; пізні — більш круглоголові (мезобрахікранні) з дуже широким обличчям, ортогнаті. На території Північного Надчорномор'я для більшості районів характерна відсутність генетичної спадковості між племенами раннього та пізнього періодів, за винятком Правобережного Придніпров'я (Верхньотарасівська група). Різка зміна фізичного типу катакомбного населення на пізньому етапі пояснюється переселенням значних мас, мабуть, з території Калмикії, Північного Кавказу<sup>16</sup>. Але вторгнення прийшлого населення на територію Північного Надчорномор'я, вірогідно, не було впливовим і не залишило помітного сліду в фізичному вигляді наступних поколінь. На зміну йому прийшло довгоголове, з вузьким обличчям, населення культур багатопружкової кераміки, сабатинівської спільності. Не відрізняються одноманітністю і черепи із зрубних поховань. Якщо черепи з курганних могильників характеризуються дуже великим поздовжнім і дуже малим поперечним діаметром, а в результаті — різкою доліхокранією, то черепи з плоских могильників — помірні доліхокрани при великому

<sup>13</sup> Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди-бронзы (по антропологическим данным). — К., 1972. — С. 173.

<sup>14</sup> Там само. — С. 170—173; Круц С. И. Палеоантропологические материалы Верхнетарасовской экспедиции 1973—1974 гг. // Курганы юга Днепровщины. — К., 1977. — С. 151—171.

<sup>15</sup> Круц С. И. Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья. — К., 1984. — С. 91—92.

<sup>16</sup> Круц С. И. К вопросу об антропологическом составе населения катакомбной культуры в Северном Причерноморье // Тезисы докладов Всесоюзного семинара «Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности». — Запорожье, 1990. — С. 41—43.

поздовжньому і поперечному діаметрах. Лоб у черепів з курганів більш похилений, обличчя значно вужче. Статистично ж відмінності підтвердились тільки в ширині скелету обличчя. Поховання під курганными насипами також не відрізняються одноманітністю. Особливе місце займають поховання в ямах з підбоями, де черепи характеризуються дуже довгою, середньоширокою, різко доліхокранною черепною коробкою з дуже вузьким, середньовисоким обличчям. При порівнянні зрубні серії території України і зрубні черепи Нижнього Поволжя мають багато спільного<sup>17</sup>. Серія зрубної культури басейну Сіверського Дінця знаходить найближчі аналоги до груп полтавкинської, абашевських, фатьянівської культур. Дещо більші відмінності, але в межах досить близько споріднених зв'язків проявляють до серії зрубної культури Сіверського Дінця групи катакомбної культури середнього та пізнього періодів Приазов'я (з обрядом у скорченому положенні), КБК басейну Сіверського Дінця середнього та пізнього періодів, ямних культур басейну Сіверського Дінця і Північно-Східного Приазов'я. Відмінності між цими двома кластерами виходять за межі спорідненості. Досить віддалене положення до всіх згаданих вище груп посідає серія зрубної культури Північно-Східного Приазов'я<sup>18</sup>.

Політичною формою КІС могли бути союзи племен. Належить відзначити можливий різний рівень розвитку племен і родів усередині самих спільностей і посилення влади вождів, старійшин та жерців. Виділення правлячої верхівки супроводжувала поява на протилежному кінці суспільної ієрархії неповноправних груп людей, серед яких багато було вихідців із інших народів, етносів. Основою існування таких поліетнічних формувань ставала станово-кастова система. Так станово-кастова система катакомбного суспільства, яка склалася під егідою інгульського етнічного масиву, включала власне інгульське населення, умовно донецьке і пізньоямне, які утворили окремі касти зі своєю внутрішньою становою градацією<sup>19</sup>.

Для КІС характерні всі три шляхи політогенезу. Так, для

<sup>17</sup> Круг С. И. Антропологические особенности населения срубной культуры территории Украины // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976. — С. 225—228.

<sup>18</sup> Шепель Е. А. Новые данные к вопросу об антропологическом составе населения срубной культуры бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл. обл. научно-практ. конф. — Луганск, 1990. — С. 121—123.

<sup>19</sup> Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза в катакомбном обществе Северного Причерноморья // Тез. докл. Всесоюзного семинара «Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности». — Запорожье, 1990. — С. 78—81.



ямних, зрубних суспільств одних територій притаманний аристократичний шлях, інших — військовий. Економічний розвиток і стабільність зрубного суспільства на території Східної України у сабатинівський час сприяли дуже слабкій диференціації. На даній території в цей час можна допустити наявність еголітарних потестарних утворень з плутократичним шляхом політогенезу. Аналогічна ситуація і в ареалі сабатинівської спільності<sup>20</sup>.

Для КІС характерна відкритість, яка забезпечується адекватністю природному оточенню і найближчим сусідам (вони і впливають на рівень відкритості). Давню КІС можна розглядати як динамічну соціальну систему. Можна припустити пульсуючий характер традиційно-інноваційного процесу, постійні зміни для кожної КІС її відкритості. Переважати буде та КІС, яка в даний момент має найвищий ступінь відкритості, меншу густоту «ідеологічного фільтру»<sup>21</sup>. Саме різний ступінь відкритості КІС у різні часові періоди обумовлює стрибкоподібність розвитку. На коливання відкритості впливають різні фактори: зміни зовнішнього середовища, нестача зовнішніх ресурсів та внутрішніх резервів розвитку соціуму як єдиної системи, ступінь соціально-економічного розвитку найближчих сусідів, шлюбна відкритість і навіть локальність шлюбу. Найближче оточення КІС, безумовно, виявляється втягнутим у традиційно-інноваційний процес останньої. Причому для своїх сусідів кожна КІС сама стає компонентом етнокультурної ніші. За умови одночасної підвищеної відкритості учасників традиційно-інноваційного процесу складаються умови стрімкого поширення якоїсь інновації по дуже широкому географічному та етнічному ареалу.

В залежності від конкретних умов час існування окремої спільності відповідає частині періодів кількох археологічних епох або частині археологічної епохи. Так дніпро-донецька КІС існувала з середнього періоду неоліту до раннього періоду бронзи (включно); лінійно-стрічкової кераміки — із середнього неоліту (з кінця середнього періоду буго-дністровської культури) до Трипілля етапу В (тобто в пізньому періоді епохи неоліту (ранньому періоді мідного віку)); ямково-гребінцевої кераміки — з пізнього періоду епохи неоліту до середнього періоду епохи бронзи (на більшості своїх територій), а в деяких

<sup>20</sup> Цимиданов В. В. Общество южнорусских степей эпохи бронзы: пути политогенеза // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца : Тез. докл. обл. научно-практ. конф. — Луганск, 1990. — С. 117—119.

<sup>21</sup> Высоцкий А. А. Традиционно-инновационный процесс в археологии // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ: Избр. докл. Всесоюз. конф. молод. ученых. — М., 1990. — С. 3—14.

північних районах — до пізнього періоду епохи бронзи; Трипілля-Кукутені — з пізнього неоліту (мідний вік) до ранньої бронзи (етап С II). Прикладом наступного твердження можуть бути: ямна КІС, яка датується ранньою та середньою бронзою; катакомбна КІС та культури кулястих амфор — середньою бронзою; культури шнурової кераміки — середньою та пізньою бронзою; зрубна, сабатинівська, тшинецько-комарівська КІС — пізньою бронзою <sup>22</sup>.

Кожна КІС має етапи розвитку, інакше — це культурний горизонт.

Сукупність таких факторів, як міграція груп людей, їх взаємна асиміляція, активні культурні зв'язки, дифузія культурних досягнень, у нерозривному зв'язку їх з внутрішнім розвитком дозволяє говорити про стадії в розвитку певних епох у конкретних географічних зонах. Ці стадії є насамперед результатом взаємодії конкретних КІС, яка веде до їх певного зближення, але зовсім не скасовує ні самі спільності, ні їх поняття <sup>23</sup>.

АК, які входять до КІС, не завжди синхронні. Деякі КІС формувалися поступово. Окремі АК створювалися в результаті пересування значних груп населення спільності на інші території і її взаємодії з уже існуючим там населенням. Прикладом служить формування трипільсько-кукутенської спільності. Найбільш давніми трипільськими пам'ятками України вважаються подністровські. Але вже в кінці раннього етапу освоюється Побужжя, а під час середнього етапу трипільці просуваються на схід у межиріччя Південного Бугу та Дніпра, а також на захід — у Верхнє Подністров'я і на початку пізнього етапу появляються на Волині. Під час пізнього етапу поширюється територія на Волині і в Подністров'ї, а з Подністров'я частина населення спускається по Дністру в Північно-Західне Надчорномор'я. В кінці етапу В, крім того, виділяється ще одна хвиля переселення в Східному напрямі з Подністров'я на землі межиріччя Південного Бугу та Дніпра, уже освоєні трипільцями раніше <sup>24</sup>. Для катакомбної КІС характерна дещо пізніша поява і формування культур у периферійних областях, до яких належать Верхнє та Середнє Поділля, Північно-Західне Над-

<sup>22</sup> Чмихов М. О., Черняков І. Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України. — К., 1988. — 180 с.; Чмихов М. О., Черняков І. Т., Кравченко Н. М. Археологія та стародавня історія України. — К., 1992. — 376 с.

<sup>23</sup> Мерперт Н. Я. Срубная культурно-историческая область (к постановке вопроса) // Срубная культурно-историческая общность (Проблемы формирования и периодизации). — Куйбышев, 1985. — С. 5.

<sup>24</sup> Археология Украинской ССР. — Т. 1. — К., 1985. — С. 191—192.

чорномор'я<sup>25</sup>. Первісне ядро зрубної КІС формувалося в східній частині зрубної ойкумени — у Волзько-Уральських областях<sup>26</sup>.

*Спільність території, економічної основи, світогляду, спільні традиції, життєвий досвід, риси культури, побуту є загальними ознаками КІС.*

Як уже зазначалось дослідниками<sup>27</sup>, *просторові рамки існування КІС відомі як КІО, тобто територія поширення групи АК, які мають споріднені, але дещо відмінні риси та рівні розвитку господарсько-побутового устрою і духовної культури.*

На одній і тій самій території можливе співіснування кількох КІС, які мають різні господарсько-культурні типи (наприклад, ямна, катакомбна та зрубна).

Якщо КІС розглядати в синхронно-глобальній площині, то можна виділити ті спільності, які взаємозустрічаються. Розгляд в історичному плані, тобто відображаючи масовість, повторюваність, загальність, традиційність та змінність конкретних форм, загальних тенденцій їхнього розвитку дозволяє за комплексного використання різних методів окреслити основні закономірності культурно-історичного розвитку.

<sup>25</sup> Археология Украинской ССР. — Т. 1. — К., 1985. — С. 417—418.

<sup>26</sup> Мерперт Н. Я. Срубная культурно-историческая область (к постановке вопроса) // Срубная культурно-историческая общность (Проблемы формирования и периодизации). — Куйбышев, 1985. — С. 6—8.

<sup>27</sup> Чмихов М. О., Черняков І. Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України. — К., 1988. — С. 4, 9; Ричков М. О. «Культурні спільності» чи «спільності археологічних культур»? // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 82—91.